



– в цілому, у рамках інших релігій – для етнорелігійних меншин), так і дезінтегруючий (для всього соціуму). Наступні роки довели, що початок ХХ ст. став часом етнічної та соціально-економічної ідентичностей, відводячи релігійній складовій світосприйняття другорядне місце.

1. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губ.* – СПб., 1904.
2. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губ.* – СПб., 1904.
3. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губ.* – СПб., 1904.
4. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса.* – СПб., 1903.
5. *Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.).* – Запоріжжя, 2010.
6. *Ковальчук Т. Взаємодія світської та церковної влад в Російській імперії на початку ХХ ст. (за матеріалами українських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2007. – Вип. XIV.
7. *Савченко С. «Забудла» та «вірна» паства очима православних місіонерів Півдня України початку ХХ ст. (за матеріалами «Екатеринославских епархиальных ведомостей») // Укр. іст. журн.* – 2010. – № 1.
8. *Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок ХХ ст.).* – Запоріжжя, 2011.
9. *Записки Э.С. Андреевского: в 3 т.* – Т. 3. – О., 1914.
10. *Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін.* – К., 2009.
11. *«Бердянський літописець» Василь Крижанівський / Упор. І. Лиман, В. Константинова.* – К.; Бердянськ; Едмонтон, 2007.
12. *Діанова Н. Херсонська єпархія наприкінці XIX ст. (на матеріалах міста Берислава) // Краєзнавство: науковий журнал.* – К., 2010. – Ч. 3.
13. *Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении.* – Херсон, 1896.
14. *Карант Г. Одесса, ее окрестности и курорты: иллюстрированный путеводитель.* – О., 1901.
15. *Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журн.* – 1999. – № 3.
16. *Гветадзе І. Функціонування добродійних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2011. – Вип. XIX.
17. *Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 г.* – Николаев, 1903.
18. *Савочка А. Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2010. – Вип. XVII.
19. *Гузенко Ю. Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці XIX – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2002. – Вип. V.
20. *Справочная книга «Весь Екатеринослав». 1913.* – Екатеринослав, 1913.
21. *Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навч. пос.* – Миколаїв, 2006.
22. *Шугаєва Л. Православні секти духовного християнства: історично-духовні витоки і особливості трансформації // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2004. – Вип. VIII.
23. *Тригуб О. Релігійні трансформації на Півдні України у XIX – на початку ХХ ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Зб. наук. пр.* – О., 2011.
24. *Кислюк К., Кучер О. Релігієзнавство: Навч. пос.* – К., 2004.
25. *Історія релігії в Україні: Навч. пос. / А. Колодний та ін.* – К., 1999.
26. *Ковальчук Т. Погляди духовенства на суспільно-політичні проблеми початку ХХ ст. (на матеріалах україн-*

ських єпархій РПЦ) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. 15.

27. *Мионов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.).* – СПб., 2000. – Т. 1.
28. *Степаненко Г. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – К., 2002. – Вип. 5.

Romanchenko V.V. Features of religious component in urban population consciousness in the South Ukraine during the second half of the XIX – the early XX c. In the article are analysed some aspects of the religious component in the urban population consciousness in the South Ukraine during the second half of the XIX – the early XX c.

Key words: South Ukraine, orthodox church, religiosity, consciousness.

О. В. Крупенко

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ І ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (друга половина XIX – початок ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу одного з найбільш актуальних аспектів соціальної історії України другої половини XIX – початку ХХ ст. Мова йде про характеристику демографічної ситуації на території Чернігівської і Полтавської губ. у пореформений період. Проаналізовано кількісні та якісні зміни, які супроводжували демографічні процеси, виявлено регіональні відмінності та особливості.

Ключові слова: демографічна ситуація, модернізація, пореформений період, Чернігівська і Полтавська губернії.

Проблема формування ринкового суспільства у другій половині XIX ст. залишається актуальним науковим завданням. Для її вирішення важливим є виважений аналіз досвіду минулого, за умов постійного пошуку компромісу між традиціями і новаціями, самобутніми й універсальними цінностями. Об'єктивне вивчення впливу товарного виробництва на соціальну й демографічну ситуацію у Полтавській і Чернігівській губ. лише за суто економічними показниками неможливе. Зміни технологічні, виробничі позначилися на всіх сферах життя, в тому числі й соціальній, натомість говорити лише про односторонній вплив недоцільно. Дослідження взаємодії всіх соціальних інститутів є важливим при визначенні особливостей розвитку певного регіону. На нашу думку, необхідно також брати до уваги кількісні показники, такі як густина населення, природний і механічний приріст, характер розселення, соціальний статус людини в суспільстві. Отже, тільки за вивчення взаємодії й взаємовпливу соціального, економічного, демографічного, релігійного і ментального факторів можна відтворити цілісну картину пореформених перетворень, що й становить мету нашої статті.

У селянському середовищі доби кріпацтва люди жили переважно невеликими громадами, де домінуючу роль відігравало натуральне господарство. Ринок був при цьому замкненим і слабо розвиненим. За такої форми життя головним заняттям для населення залишалися ремесла, промисли та робота на землі. Визначальною рисою такого суспільства є домінування сільського населення. Відповідно, більшість людей була зайнята в аграрному секторі, а незначний відсоток працював на підприємствах або торгував. Крім того, промислові товари не користувалися значним попитом, тому не було потреби у розвитку фабрично-заводського виробництва. Безперечно, це звужувало зовнішній ринок, оскільки більшість сільськогосподарської продукції реалізовувалася в межах однієї місцевості.

Важливою ознакою суспільства є встановлення співвідношення між міським і сільським населенням. Для аграрного типу характерним є незначне зростання частки міських жителів, що залежить від рівня економічного розвитку. Порівняно із західноєвропейськи-



ми країнами, процес урбанізації на всій території Російської імперії проходив повільно. Враховуючи особливості радянської історіографії, її прагнення до всезагальної схематизації, кінець XIX – початок XX ст. називався проміжним періодом між капіталізмом і соціалізмом [1, 46]. Автори оцінювали розвиток міського господарства з однією метою – показати тяжкі умови праці та життя робітників, що було головною причиною зародження робітничого руху. Підхід до теми муніципального благоустрою був явно ідеологізованим. Тим не менше, в радянській історіографії було введено новий комплекс джерел, що потребує переосмислення [2; 3].

Сучасні історики визнають переломний характер того часу, трактують його як перехідний від традиційного до модерного суспільства [4, 234]. Найкраще це можна побачити на прикладі розвитку міст, тому виправданим є інтерес істориків до урбаністики того часу. В цьому аспекті модернізація розглядається як перебування людей у постійній динаміці, яку англійський історик Н. Дейвіс порівнював із польотом [5, 456]. Крім того, сучасна урбаністика досліджує міську історію як довготривалий процес, коли зростає роль міст у розвитку суспільства, відбуваються зміни у соціальній і демографічній структурі, культурі, способі життя, психології, а також концентрації форм спілкування. Міста сприяють росту товарно-грошових відносин, піднесенню зовнішньої і внутрішньої торгівлі, економіки країни. Особлива увага приділяється закономірностям переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних форм життя, при цьому вивчаються різні типи культур, простежується еволюція соціальної стратифікації міського простору, специфічної ментальності [6].

Суттєвою відмінністю індустріального суспільства від аграрного є швидке зростання кількості міського населення. Окремі європейські держави стали «урбанізованими» ще у XVIII ст., що відбулося за рахунок демографічного підйому й активних міграційних процесів. Приріст населення напряму залежить від кількох факторів: розвитку виробництва і розбудови транспорту, збільшення імпорту продовольства, прогресу в галузі медицини та освіти. Протягом XIX ст. у країнах Західної Європи спостерігалось збільшення чисельності людності, за рахунок як природного, так і механічного приростів. Протягом 1815–1914 рр. Європу залишили біля 60 млн. осіб. Цьому сприяла розвинута інфраструктура, зокрема дешевий транспорт, а також швидка розбудова міст [7, 235].

Демографічний підйом кінця XVIII – початку XIX ст. став своєрідним каталізатором промислової революції та індустріалізації в Європі. Протягом 1800–1900 рр. смертність зменшилася вдвоє, а народжуваність зростає майже на 30%. При цьому важливу роль зіграли сімейні й релігійні традиції, коли велика кількість дітей розглядалась як додаткова трудова сила. Паралельно із зростанням добробуту населення, як наслідок економічного піднесення, наприкінці XIX ст. спостерігалось зниження народжуваності до 20%. Показово, що це було характерним не тільки для замощних родин, але й для робочих сімей. Поясненням цього є небажання ділити майно між багатьма спадкоємцями, а також прагнення забезпечити дітей гарною освітою і кращими умовами життя. Впродовж XIX ст. населення зросло майже вдвічі, а тривалість життя – з 35 до 50 років [7, 236–237].

Урбанізаційні процеси, які суттєво вплинули на матеріально-побутове життя людей, їх репродуктивну поведінку в Російській імперії були тривалими і складними. На кінець XIX ст. питома вага міських жителів на Наддніпрянщині складала 15%. На українських зем-

лях, за переписом 1897 р. у містах мешкали тільки 5,9 млн. людей і 29,9 млн. у селах. Українці, будучи корінною нацією, не домінували ні у суспільно-політичному житті, ні в економіці, ні в культурі [8, 407–408]. Українське населення переважало лише у деяких невеликих містах Полтавської і Чернігівської губ. Розвиток промисловості, торгівлі й, як наслідок, урбанізація лише обмеженим чином вплинули на соціальну структуру українців: понад 90% з них належали до селянської верстви; 87% працювали у сільському господарстві, отримуючи платню на рівні малоземельних і безземельних [9, 135]. Цей показник дозволяє орієнтовно визначити рівень урбанізованості українських земель у пореформений період. Соціологи зазначають, що коли кількість міського населення складає менше 50%, то процес урбанізації лише розпочався; від 50 до 70% – у країні інтенсивно відбувається урбанізація; 70% і більше – мова йде про високоурбанізовану територію.

Натомість, відсутність великих промислових підприємств, а відповідно значних прибутків їх власників, ускладнювала процес соціального розвитку губернських центрів і невеликих провінційних міст, які в другій половині XIX ст. суттєво не змінилися, про що свідчив матеріально-побутовий стан їх мешканців [10, 8–9]. Патріархальність міста підкреслювалася переважно дерев'яними будівлями, поганим станом доріг, відсутністю водопроводу, каналізації та електричного освітлення. Головною причиною такого жалюгідного становища була бідність міського бюджету, про що неодноразово йшла мова на засіданнях місцевих органів управління. На 1861 р. у межах Чернігівської губ. існувало губернське, 14 повітових, 4 заштатних міст і 15 посадів, де проживали 199175 осіб. «Далекий від кордонів, від нових торговельних шляхів, бідний природними багатствами, знесилений в безперервній боротьбі, Чернігів остаточно втратив свою стратегічну й економічну роль, і перетворився в невеличке провінціальне місто», – писав С. Баран-Бутович [11, 9].

Важливу інформацію стосовно соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX ст. містять матеріали Першого всеросійського перепису 1897 р., особливо два томи «Загальних зводів висновків по Імперії» [12]. Вони свідчать, що природний приріст населення протягом 1897–1913 рр. був вищий у більшості українських губерній за середній, ніж у багатьох європейських країнах. Виняток становили Київська й Подільська губ., де приріст був нижчим. Загалом, на всіх українських землях у 1897 р. нараховувалося 35,8 млн. осіб, а на початку 1914 р. їх кількість зросла до 47,1 млн. [13, 348–351]. Напередодні Першої світової війни населення Полтавської губернії складало 3150483 особи, зберігалася тенденція до збільшення кількості населення за рахунок природного приросту та в незначній мірі – механічного. Схожою була ситуація і на Чернігівщині, де в 1897–1907 рр. кількість населення зросла до 2481373 осіб.

Під час проведення Першого всеросійського перепису виникла проблема із підрахунками чисельності жителів, оскільки наприкінці XIX ст. більшість міст Лівобережжя мали передмістя [14, 3–4]. Так, до Чернігова приєднали 14 пунктів: Слободу Вовчу, передмістя Берізки, Лесковицю, Кавказ, Холодний Яр, хутори Іванівський, Кордовка, Словщина, селища Падусовка, Боромики, лісову садибу Ревунів – Круг, миловарний завод, пригород на березі Десни. Тут проживали разом 6,7 тис. осіб (24,4% населення міста). А вже за анкетною місто, складеною 1904 р., до Чернігова включили перші чотири передмістя, а також Глібовщину, Ганжевшину, Ковалівку [15, 39].



Подібні неточності виникали і за підрахунків жителів Полтави. Наприкінці XIX ст. налічувалось сім передмість: Ново-Строєніє, Курилівка, Кулики, Очеретянка, Павленко, Рогозна, Острівець, а вже 1904 р. не було включено Очеретянку, але додали Новоселівку, Кобищани, Криховатки до Острівця. Через шість років знову додали Береківку, Кривохатки, Очеретянку, але не врахували Ново-Строєніє [15, 36–37]. На початку XX ст. ряд передмість перетворився на окремі міста, інші – стали місцями скупчення вільнонайманої робочої сили. Це спричинило проблему визначення точної кількості фабрик і заводів, а також їх місця розташування. До того ж варто брати до уваги той факт, що вже на початку XX ст. кардинально змінилися відносини між містами і передмістями, що в свою чергу суттєво вплинуло на господарський розвиток і на соціальну структуру населення. Зросла загальна площа міст, що призвело до перетворення окремих передмість на одне ціле з містами. Така тенденція спостерігалася в усіх українських губерніях. При цьому варто погодитися із думкою Д. Чорного, що «концентрація значного відсотка населення у передмістях консервувала традиційні умови побуту, стримувала формування міського модерного способу життя» [15, 38].

За офіційними джерелами протягом досліджуваного періоду із українських губерній виїхали біля 1,6 млн. осіб, а повернулося лише в 1911 р. 68,5%. Головними регіонами, куди переселялося українське селянство були Донська і Кубанська області, Ставропольська губ. До 1897 р. туди переїхали біля 360 тис. українців. Пізніше вони освоювали землі Забайкалля, Сибіру та Далекого Сходу. Наприкінці XIX ст. лише на Далекому Сході українці становили 61,5 тис. осіб або 5,9% населення краю. У роки Першої російської революції з Чернігівської губ. у Приморський край переїхали 1968 наших земляків. Значна кількість українців переселялася до Амурської області, зокрема найбільший відсоток становили вихідці з Полтавщини – 29,8% [16].

Аналіз джерел дозволяє відзначити тенденцію зростання населення лівобережних губерній протягом другої половини XIX ст. Так, М. Захарків наголошує, що у пореформений період кількість жителів повітів регіону зросла пересічно у 1,6 раз, а населення міст – у 1,7. Загалом динаміка кількості мешканців окремих губерній мала відмінності, що пояснюється специфікою і станом їх економічного розвитку. Дослідження показують, що рівень народжуваності на Лівобережжі зріс пересічно в 1,8 раз, а смертність зменшилася в 1,5. На кінець XIX ст. природній приріст населення у Харківській губ. дорівнював 29540 (або 29,7%), у Полтавській – 27526 (20,6%), у Чернігівській – 38637 (32,7%), що пояснювалося домінуванням сільських жителів, які мали багатодітні сім'ї, і де для обробітку землі необхідно було багато працівників [17, 11].

Очевидним є те, що в аграрних регіонах населення збільшувалося за рахунок високої народжуваності і зниження смертності. Таку специфіку демографічних процесів можна прослідкувати на прикладі Полтавської губ. За статистичними даними 1867 р., загальна кількість населення становила 2002118 осіб обох статей, із них жителі міст – 162755, а повітів – 1839363 [18]. Впродовж 1880–90-х рр. спостерігалася тенденція до зростання, про що свідчать наступні показники. На 1 січня 1889 р. жителів губернії нараховувалося 2801866, із них частка мешканців міст дорівнювала 246470 (8,8%), а повітів – 2555396 (91,2%); у 1891 р. кількість населення зросла до 2894095 осіб, відповідно у містах – 253214, повітах – 2640881; у 1893 р. вони становили вже 2983798, із яких у містах – 259892, а

повітах – 2723806; у 1894 р. нараховувалося 3039678 осіб, із яких міських жителів – 263269, а повітових – 2776409 [19, 150–157].

Повільні темпи розвитку промислового підприємництва гальмували урбанізаційні процеси на Чернігівщині. У 1860-х рр. середня густина населення у губернії становила 31,5 осіб на 1 кв. км, що розподілялося по території нерівномірно. Зокрема, у Ніжинському повіті – 41,4; Конотопському – 41,2; Борзнянському – 40,9; Кролевецькому – 38,9; Стародубському – 38,2; Новозибківському – 33,7; Чернігівському – 33,2; Глухівському – 31,6; Козелецькому – 30,4; Суразьському – 30,3; Мглинському – 29,1; Сосницькому – 28,4; Городнянському – 26,3; Новгород-Сіверському – 25; Остерському – 18,9 [20, 730–734]. Найбільш заселеними були південні й степові райони, менше – північний Остерський, половину території якого займали ліси й болота. В інших повітах спостерігалася нерівномірність щодо розселення людей. Наприклад, у Сосницькому, порівняно із лісистією частиною, густо заселеними була південна або степова. У Глухівському й Кролевецькому повітах більше населення проживало у південних районах [21, 15].

Загалом, густина населення у губернії не досягла аграрного максимуму, а у північних районах навіть так званого цивілізаційного рівня, з огляду на нестачу придатної для обробітку землі, зумовлювала хронічне малоземелля, тим самим, звільняючи робочі руки, зайняті у сільському господарстві, сприяла формуванню робітничого люду. Процес урбанізації на Чернігівщині проходив значно повільніше, ніж на інших землях. Упродовж другої половини XIX ст. станова структура суспільства не зазнала значних змін, відсоток міського населення залишався традиційно низьким – 9,9% у 1859 і 14,2% – 1894 рр. Проте, в окремих містах, де успішно розвивалася промисловість і торгівля, спостерігалася тенденція до постійного зростання його кількості. Найбільш заселеними були міста: Ніжин – 31787, Стародуб – 24298, Глухів – 15112, Борзна – 14349 осіб.

Загалом, у Полтавській та Чернігівській губ. пореформеної доби спостерігалася деформація традиційної моделі демографічної поведінки людей і перехід до сучасного типу відтворення. Населення зростало переважно природним шляхом, а міграція місцевих жителів значно перевищувала кількість приїжджих, в основному, за рахунок сусідніх губерній – Мінської, Курської, Могилевської, Полтавської, Київської.

1. Доценко А.Г. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2.
2. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М., 1956; Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. – М., 1958.
3. Рынзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России (1850–1880 гг.). – М., 1978.
4. Нефедов С.А. Демографический структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX в. – Екатеринбург, 2005.
5. Дейвис Н. Европа: История / пер. з англ. – К., 2000.
6. Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. – К., 2010; Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005.
7. История Европы. От Французской революции конца XVIII в. до Первой Мировой войны. – М., 2000. – Т. 5.
8. Кабузан В.М. Украинцы в мире: Динамика численности и расселения (20-е гг. XVIII в. – 1989 г.). Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.



9. Россия. Географическое описание Российской империи по губерниям и областям с географическими картами. – Ч. 1: Европейская Россия. – СПб., 1913.
10. Шара Л.М. Становлення і діяльність органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002.
11. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1998.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. – СПб., 1905. – Ч. 1, 2.
13. Городское население в Российской империи. – Т. IV. – СПб., 1864.
14. Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1890. – № 16.
15. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007.
16. Адрес-календарь и справочная книга Полтавской губернии на 1890 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1890; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1894; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1895; Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К., 1912.
17. Захарків М.Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.
18. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 г. / Сост. Д. Иваненко. – Полтава, 1900; Сборник очерков о Полтавщине // Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник. – М., 1906.
19. Сборник статистических сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1893.
20. Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865.
21. Статистика Российской империи. Сборник сведений по России за 1890 г. – СПб., 1890.

Krupenko O.V. Peculiarities of demographic processes in Poltava and Chernihiv provinces (the second half of the 19 – the early 20 c.). In this article was analyzed one of the most important aspects of the Ukrainian social history in the second half of the 19 – the early 20 c. We were talking about the demographic situation in Chernihiv and Poltava provinces in the post-reform period. Quantitative and qualitative changes that accompanied the demographic processes were analyzed and at the same time regional differences and features were found.
Key words: demographics, modernization, agrarian reform, Chernihiv and Poltava province.

О. В. Герінбург

УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИКІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УРЯДОВИХ ПЕРЕПИСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлюється участь земських статистиків Херсонської губ. в урядових переписах Російської імперії 1897, 1916 і 1917 рр. Їх підготовка, проведення та обробка результатів здійснювалася херсонськими земськими статистиками, на основі власних матеріальних і кадрових ресурсів та інформаційних потреб, у зв'язуванні стану господарства у губернії та економічного потенціалу населення.

Ключові слова: земства, демографічна статистика, земські статистики, Херсонська губернія, всеросійський перепис 1897 р., сільськогосподарські переписи 1916–1917.

Останнім часом суттєво підвищився науковий інтерес до демографічної історії нашої країни загалом та її окремих регіонів. Це пов'язано із кризовою демографічною ситуацією в Україні, ознаками якої є скорочення кількості населення, низька тривалість життя, зниження народжуваності та зростання еміграції.

Відповідно, актуальними напрямками історичних досліджень стають історико- та статистико-демографічні студії. Цінним, але малодослідженим комплексом масових джерел з історико-демографічної проблематики часів Російської імперії є земські статистичні праці. Зокрема роботи земських статистиків Херсонської губ. дозволяють реконструювати демографічну картину Південної України та визначити тенденції демографічного розвитку регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

За час свого існування Херсонське земство зуміло організувати ефективну систему статистико- і санітарно-демографічних досліджень регіону, що дозволило здійснити всебічне вивчення населення з погляду його економічного потенціалу, накопичити значний матеріал для з'ясування етіології та перебігу поширених хвороб, розробити заходи для їх вчасного виявлення, подолання і профілактики, запровадити санітарні обмеження регіону в цілому та окремих категорій мешканців (сільськогосподарських робітників, військово-службовців, школярів). Крім здійснення самостійних статистико-демографічних досліджень, земські статистики брали активну участь і в урядових проектах, зокрема у підготовці, проведенні та обробці результатів Всеросійських переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Певним чином ця участь була вимушеною мірою, оскільки в останні десятиріччя існування Російської імперії земські статистики поступово обмежувалися в праві на проведення самостійних демографічних обстежень.

У певному конфлікті між урядовими та земськими закладами перебувало питання компетенції збору демографічних відомостей. Так, з 1887 р. МВС заборонило земствам здійснювати подвірні переписи та розробляти зібрані відомості без його дозволу, а всі програми і бланки підлягали попередньому розгляду місцевим статистичним комітетом [1, 54; 2, 47]. У 1888 р. МВС не визнало за Херсонським земством права вести самостійні підрахунки кількості населення [3, 44], категорично заборонило вимагати відомості від священників [4, 262], не ухвалило перехід на карткову систему [5, 38] тощо.

Суттєвою проблемою для земських статистиків також був нагляд за їх діяльністю місцевими адміністративно-поліцейськими органами, що вбачали у статистичних обстеженнях засіб критики царизму та пропаганди революційних ідей і намагалися обмежити можливості спілкування статистиків з населенням. Зокрема циркуляр МВС від 7 грудня 1887 р. поставив формування штату земських статистичних служб у безпосередню залежність від місцевої адміністрації, яка всіляко намагалася «не затверджувати нових та усувати старих» працівників [6, 46]. У Херсонській губ. були оголошені «політично неблагонадійними» і потрапили під гласний нагляд поліції видатні земські статистики О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко тощо. У 1895 р. херсонський губернатор взагалі заборонив земству проводити будь-які опитування населення або обстеження переписного характеру [7, 153].

Безперечно, дії влади були пов'язані з її прагненням контролювати діяльність органів місцевого самоврядування та відсторонити земських статистиків від спілкування з народом. Проте, брати участь в урядових обстеженнях – всезагальному переписі Російської імперії 1897 р., сільськогосподарському переписі 1916 р. та сільськогосподарському і поземельному переписі 1917 р. – земським статистикам заборонено не було.

Попри твердження окремих дослідників про участь земських статистиків у Всеросійському переписі 1897 р. [8, 103; 9, 146], херсонські статистики не